

گزارشی از سخنرانی گروه اسناد در سمینار مقدماتی نسخه های خطی

اشاره: روزهای اول و دوم خرداد کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی شاهد برگزاری نخستین سمینار مقدماتی نسخه های خطی بود. در این سمینار دو روزه، کارشناسان و صاحب نظران در چهار گروه جداگانه «حفاظت و مرمت، اسناد، تصحیح متون و کتابداری و اطلاع رسانی» به ایراد سخن پرداختند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

زمان مصادف می شود با استبداد صغیر، که راه «سمنان» را می کشند و مرحوم دهخدا مدیر این راه بوده است. مطلب دیگر که در اسناد مذکور موجود است مشکلاتی است راجع به طبع بحارالانوار که از سال ۱۳۰۳ تا ۱۳۲۰ طول کشیده و بعد از چاپ حاج محمدحسین این کتاب را بین مردم به طور مجانی تقسیم کرد اشخاص توقع داشتند که از این کتاب چند نسخه برای آنها فرستاده شود که مقلور نبوده زیرا چاپ آن با تیراژ ۱۵۰۰ نسخه محدود بود. در سال ۱۳۱۹ ه. ق به بعد حاج حسین آقا با همکاری ارفع الدوله و میرزارضخان دانش و اعتمادالسلطنه برای طبع و چاپ کتاب شرکتی را تاسیس می کند. و مرحوم میرزامحمدخان قزوینی نیز در تنظیم آنها همکاری داشته است.

و اما از نظر اجتماعی و نهادهای بازرگانی موضوعاتی از قبیل انتقال اجناس و انتقال وجه وجود دارد که انتقال اجناس توسط جمال صورت می گرفته است. و موضوع بعدی وجود کاروانسراهای تاجرنشینی است که تعدادی در راه و تعدادی نیز داخل شهر بوده و ما از روی مدارک و اسناد به تشکیلات این کاروانسراها پی برده ایم.

برخی کارخانه ها، مثل ایجاد کارخانه گرم اپریشم در رشت و بعضی کارخانه ها در کرمانشاه و کارخانه پنبه یک کنی در ساری. یکی دیگر از موضوعاتی که در اسناد متعلق به خاندان حاج امین الضرب موجود است این که حاج محمدحسین در سال ۱۳۰۴ ه. ق. پس از این که با سیدجمال الدین از راه روسیه به مسکو می رود، متوجه می شود که بایستی در ایران راه آهن ایجاد شود. به بلژیک می رود و از آنجا یک دستگاه مفصل راه آهن و لوکوموتیو به همراه آلات و قطعات آن خریداری می کند. هم چنین خرید یک دستگاه نوب آهن که در یکی از محلات آمل، که معدن سنگ آهن دارد مورد استفاده قرار می گیرد، در این اسناد موجود است.

در سال ۱۳۰۸ ه. ق. حاج محمدحسین قبول می کند که راه هراز را بکشد. و در این دفاتر گزارش های روزانه همه این اتفاقات و کارهای حاج محمدحسین و هزینه ها و مخارج متعلق به احداث راه هراز نوشته شده است. در حدود ۱۳۲۰ هجری قمری به دو موضوع در این سال ها اشاره شده است که یکی موضوع ایجاد کارخانه «چراغ برق» در تهران و اتفاقات آن از جمله موجب مهندسی خارجی و ساختمان ها و سیم کشی ها در این دفاتر ثبت شده است و دیگری کارخانه آجرسازی فرنگی است. و همین

نخستین روز از برگزاری این سمینار از گروه اسناد، با سخنرانی دکتر «اصغر مهدوی» تحت عنوان «مجموعه اسناد خاندان حاج امین الضرب» آغاز به کار کرد. وی در زمینه اسنادی که از حاج محمدحسین (امین الضرب اول) و حاج محمدحسین (امین الضرب دوم) برجای مانده است گفت: از دفاتر متعلق به حاج امین الضرب اول و دوم ۱۳ عدد باقی مانده و به طبع آنچه که از این دو نفر باقی مانده، همه اسناد مربوط به آنان نیست. و تعداد زیادی از بین رفته است. در این دفاتر از نوشته های مهمی که از تهران برای کسانی که در ولایات زندگی می کردند موجود است. که در آن زمان نامه را با مرکب خاصی می نوشتند و آن را لای یک کاغذ سیگار می گذاشتند و وقتی زیر دستگاه پرس می گذاشتند عین نامه روی کاغذ سیگار منعکس می شد. در این دفاتر گذشته از مطالب تجارتي و گزارش های مربوط به املاک و برداشت های سالیانه و صورتحساب ها و پرداخت مالیات ها، صورت برداشت هایی که از محصولات شده و اتفاقاتی که برای ملک می افتاد یادداشت شده است. مثلاً اگر در املاک خمس، شاهیون ها چپاول می کردند حتماً در این دفاتر گزارش می شد. هم چنین جریمه هایی که رعایا مجبور بودند به نماینده مالک پرداخت کنند، از طرف دیگر مطالبی است در مورد ایجاد

اسناد بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی

سخنران دوم این بخش خانم «زهره روح‌فر» با موضوع «معرفی کهن‌ترین اسناد فارسی ایران» سخن خود را چنین آغاز کرد: «ابتدا از برگزارکنندگان محترم سمینار تشکر می‌کنم. من از کهن‌ترین اسناد فارسی ایران که در موزه ملی ایران موجود است صحبت می‌کنم. این اسناد مجموعه‌ای است که در سال ۱۳۵۳ به بخش ذخایر موزه ملی ایران افزوده شد. و در سال ۱۳۷۷ هم‌زمان با افتتاح موزه دوران اسلامی، به این موزه آورده شد. و هم‌اکنون در موزه دوران اسلامی نگهداری می‌شود. مجموعه اسناد بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی بدون شک کهن‌ترین بایگانی دوران اسلام است که حدود ۶۰۰ سند از این اسناد در موزه دوران اسلامی موجود و تعدادی در سازمان اوقاف و حدود ۱۸۰ سند هم در اردبیل نگهداری می‌شود. و تمام مناطقی که در این اسناد از آن ذکر شده منبع بسیار مفیدی در مورد جغرافیای تاریخی این مناطق است.

چند بار سیاهه‌ای از اموال بقعه تهیه شده که قدیمی‌ترین آن ۱۲۷۰ سال پیش توسط «سیدمحمدقاسم بیک» متولی بزرگ بقعه بوده است.

این اسناد به طور کلی شامل اسناد دیوانی و قضایی به زبان فارسی، عربی و مغولی است. تاریخ این اسناد به قرن پنج تا پایان دوره صفویه برمی‌گردد. دو مورد سند متعلق به قاجاریه و کهن‌ترین اسناد فارسی متعلق به قرن پنج و هشت هجری است که این اسناد اکثراً به خطه آذربایجان مربوط می‌شود.

از این مجموعه ۱۰ سند با توجه به خصیصه کهن‌ترین، فارسی بودن آن، و نوع سند انتخاب شده است که در مورد آنها اطلاعاتی ارائه می‌شود:

۱- قدیمی‌ترین سند، یک فرمان فارسی متعلق به اواخر قرن چهارم و اوایل قرن پنجم است. که به خط «طوقی» نوشته شده است.

۲- قدیمی‌ترین استشهاده به تاریخ محرم ۵۱۰ هجری قمری است.

۳- قدیمی‌ترین مباحله‌نامه به تاریخ ۵۷۰ هجری است.

۴- قدیمی‌ترین اقرارنامه متعلق به سال ۶۰۲ هجری است.

که طی آن همسر شرف‌الدین اقرار کرده که از املاک شوهرش هیچ حقی ندارد. کاتب این اقرارنامه «ابراهیم بن محقق» است.

۵- قدیمی‌ترین اجاره‌نامه متعلق به تاریخ شوال ۶۱۰ هجری قمری است.

۶- کهن‌ترین وقف‌نامه فارسی به تاریخ ربیع‌الاول ۷۴۸ هجری است. که در آن امیرمحمود بن محمد ۲۵ قطعه زمین برنجزار بر زاویه شیخ‌صفی‌الدین صفوی وقف کرده است.

۷- قدیمی‌ترین مصالحنامه فارسی متعلق به سال ۶۶۱ هـ. ق است.

۸- قدیمی‌ترین هیبه‌نامه فارسی به تاریخ ۷۵۰ هجری است.

۹- قدیمی‌ترین اقرارنامه و وکالت‌نامه متعلق به ۷۷۸ هجری و با خط «رقاع» نوشته شده است. و قاضی و کاتب آن عبید... بن عبید... حافظ اردبیلی است.

۱۰- و آخرین سند منتخب و قدیمی‌نامه‌ای است که متعلق به قرن هشت هجری است.

در پایان خواهشمندم به دو مسئله بیشتر توجه شود؛

- ۱- مرمت و حفاظت این آثار که از بین رفتن آنها به عنوان ضرر غیرقابل جبران است.
- ۲- تعیین کاغذ آنها که یک مساله آزمایشگاهی است و از این سندها در هیچ‌کدام نوع کاغذ گفته نشده است.

جعل سند در بستر تاریخ

«محسن جعفری مذهب» سخنران بعدی گروه اسناد در سمینار مقدماتی نسخه‌های خطی سخنرانی خود را حول سه محور، تهدیدات انسانی اسناد خطی، آسیب‌شناسی و ایمن‌شناسی اسناد آغاز کرد. وی گفت: حفاظت و مرمت، درمان بیماری است که بر اسناد عارض می‌شود. اما در ایمن‌شناسی به پیگیری و اهداف جعل سند و جرم‌شناسی اسناد که الان وجهه قانونی یافته و بدان توجه می‌شود می‌پردازیم. در ابتدا به چند مورد سند که احتمال جعلی بودن و خدشه‌دار بودن آن است اشاره می‌کنم. از اسناد و آثار مربوط به پیش از اسلام: همان‌طور که می‌دانید قدیمی‌ترین سند ما ایرانیان «منشور کوروش» است که به خط بابلی نوشته شده و در انگلستان نگهداری و به نظر برخی کارشناسان مخلوش است. نمونه دیگر «کتیبه بیستون» حاوی گزارش داریوش است. و این کتیبه سه ترجمه متناقض دارد و در کل در صحت این سند نیز شک و تردید است. و نمونه‌های بعد از اسلام نمونه «نامه پیامبر (ص) به خسرو پرویز» است. که اصل آن در لبنان نگهداری می‌شود و یک زمان مسوولان میراث فرهنگی قصد خریداری آن را داشتند که آقای قوچانی از کارشناسان سازمان میراث فرهنگی در صحت آن‌ها تردید کرد. و بدین طریق مسوولان از خریداری آن منصرف شدند. نمونه دوم امان‌نامه‌ای است از امیرالمؤمنین علی (ع) به مسیحیان اصفهان که دکتر محقق در صحت آن ابراز تردید کرده است.

همچنین در زمان خلیفه سوم مهر آن را جعل کردند و بعدها معلوم شد توسط مروان این کار صورت گرفته است. اما ظاهراً در هیچ زمان، به اندازه زمان مغول نسبت به جعل سند حساسیت بیشتر نبوده است. هولاکو در زمان مغول دستور می‌دهد که اسناد دارای قدمت بیش از ۳۰ سال جمع‌آوری شوند. تا دیگران نتوانند از آنها استفاده و جعل کنند. در زمان غازان خان که خواجه نظام‌الملک در خدمت او بوده مجازات‌های شدیدی در مورد جعل اسناد اعمال می‌شود مروری بر تاریخ نشان می‌دهد که جعل اسناد به انحاء مختلف و به انگیزه‌های گوناگون صورت می‌گرفته است. مثلاً در برخی موارد جعل سند هنگام نوشتن آن توسط کاتب بوده یعنی کسی چیزی می‌گفته و کاتب از روی ناآگاهی و خستگی اشتباه می‌نوشته. و بیشترین اسناد جعلی حقوقی بوده است. مثلاً اسنادی که در مورد اختلافات مالی و پولی وجود دارد، دارندگان سند در برخی موارد به این علت سند را جعل می‌کردند که بعداً در آینده بتوانند از آن طریق امتیازاتی را کسب کنند.

در این راه برای این که بتوانیم راحت‌تر سند جعلی را از سند اصلی بشناسیم می‌توان در روی روش نسخه‌شناسی کار کنیم. مثلاً روی کاغذ، مهر، قلم، مرکب و غیره کار کنیم. و سندها را با این مواد تطبیق کنیم که در این صورت صحت و سقم آنها مشخص می‌شود و دیگر این که در مورد تاریخچه سند مطالعه کنیم. از دیدگاه اسامی، تاریخ‌گذاری، ادبی و از روی آیات و اشعار و ترکیب و آرایش سند در راه تشخیص سند جعلی از اصلی

تلاش کنیم.

و در پایان پیشنهاد بنده این است که: ۱- پدیده جعل اسناد را تئوریک کنیم ۲- دانش‌های آسیب‌شناسی، جرم‌شناسی و جرم‌یابی و ارتباط آن را با سندشناسی برقرار کنیم. ۳- دروسی در مورد جرم‌شناسی سند تعیین شود و وضع گردد. ۴- یک سازمان دولتی به عنوان پلیس علمی به وجود آید ۵- موارد جعل سند در طول تاریخ را فهرست‌نویسی کنیم.

شیوه نگارش و تدوین منشآت

«سوسن اصیلی» سخنران دیگر سمینار درباره شیوه نگارش و تدوین منشآت گفت: «منشآت در بین اسناد اهمیت زیادی دارند. و برای پژوهشگران به عنوان منبع و سند دارای اهمیت است. منشآت عبارت است از نمونه‌هایی از نامه‌ها، مراسلات و مکتوبات که در یک مجموعه گردآوری شده باشند. بررسی مجموعه‌های مختلف منشآت از چند جهت از جمله تاریخی، ادبی و غیره قابل توجه است. برای روشن شدن بسیاری از مسائلی مهم تاریخی تنها منبع منشآت است. و در منابع رسمی بسیاری از وقایع تاریخی مطرح نمی‌شود. درحالی که بسیاری از این وقایع را می‌توان در منشآت یافت.

دییچه‌های موجود در منشآت بیشتر جنبه ادبی داشته و جنبه تاریخی آن کمتر است و در کل به منشآت می‌توان از جنبه‌های هنری، ابزار نگارش و خط و غیره می‌توان توجه کرد. مجموعه منشآت توسط یک منشی، بر اساس ذوق خود و با خطی زیبا و شیوه منشیانه جمع‌آوری شده است و در این آثار بیشتر جنبه ادبی مطرح بوده تا جنبه تاریخی.

قدیمی‌ترین منشآت «عتبات الکتبه» بوده که مربوط به نیمه اول قرن ششم بوده و به دستور نظام‌الملک تدوین شده. هدف مؤلف «عتبات الکتبه» آموزش کاتبان بوده است.

از بررسی فهرست حدود ۵۰ مورد منشآت برمی‌آید که عناوین منشآت بیشتر عبارت بودند از: دیباچه‌ها، فرمان منشورها، نشان‌ها، نامه‌های شاه به دیگران، عهدنامه‌ها، تهنیت‌نامه‌ها، نامه‌های دوستانه، صلح‌نامه‌ها، تعزیت‌نامه‌ها، نامه‌های اداری و دیوانی و اشعار.

در فهرست‌نویسی منشآت رسم بر این است که مثل نسخه‌های خطی فهرست شوند. و در فهرست‌نویسی‌هایی که وجود دارد نشان می‌دهد که بنابر سلیقه و حوصله فهرست‌نویس، فهرست شده‌اند. و هم‌اکنون مجموعه منشآت صفوی در کتابخانه مجلس با ۴۲۳ عنوان فهرست شده‌اند.

سازمان دهی فرمان‌ها و رقم‌های دوره قاجاریه

«رضا فراسی» در یک کار تحقیقاتی و پژوهشی با استفاده از یک فرمول ابداعی سعی کرده فرمان‌ها و رقم‌های دوره قاجار و اسنادی که در این موارد موجود است سازمان‌دهی کند تا در یک سیستم اطلاع‌رسانی دستی و حتی رایانه‌ای به آسانی قابل دسترسی و استفاده باشد.

وی سخنرانی خود را که همراه با تمایش اسلاید بود این گونه آغاز کرد: هدف از این کار ارایه طریقی برای سازماندهی است. در این کار ۱۲۰۰ سند و فرمان و رقم متعلق به دوره قاجاریه را سازمان دادم و معتمد چون کار من در این زمینه کامل‌ترین نیست اسم مقلمه روی آن گذاشتم.

تنها توجه من بر محتوای سند بوده و در مورد خط، تذهیب، قطع و... نبوده است. در این مورد نیاز به همکاری و انتقاد و راهنمایی و مشارکت کارشناسان داریم.

فرمول شناسایی اسناد مذکور بدین صورت است:

۱- شماره سند ۲- نوع سند ۳- نام شاه یا شاهزاده ۴- موضوع سند. منابع آن عبارتست از: شماره منشأ، شماره پوشه، شماره ردیف سند.

و منشأها را به صورت حرف و عدد طبقه‌بندی کردیم. ردیف دوم: نوع سند: که باید در باییم سند فرمان است یا رقم.

ردیف سوم: نام شاه یا شاهزاده: که به ترتیب حروف الفبا تنظیم شده است.

موضوع سند: عناوینی مانند ایقاعی... اجرای قانون... ارتقای... اظهار رضایت، اعطای اختیار، انتصاب، عزل، مالیات، ماموریت.

که انواع موضوعات سند بر اساس کلید واژه‌های فوق طبقه‌بندی شده‌اند.

تاریخ سند: با توجه به این که تاریخ رسمی در دوره قاجاریه تاریخ هجری قمری است. ما بنا را بر تاریخ قمری قرار دادیم و بر اساس تقویم تطبیقی، تاریخ‌هایی را که به شمسی و یا غیره نوشته شده بودند به تاریخ قمری برگرداندیم.

در پایان پیشنهاد می‌کنم: «مراکز اسنادی می‌توانند این سازماندهی را تجربه کنند و این کار را به قبل و بعد از قاجاریه نیز تعمیم دهند. و تجربیات به دست آمده در این زمینه بین کارشناسان تعامل و تبادل شود. و با توجه به پارامترهای به دست آمده می‌توان این اسناد را به صورت یک دست طبقه‌بندی کرد

که در این صورت، بازیابی و دسترسی به اطلاعات سریع‌تر انجام می‌گیرد. با توجه به اختصاری که در این امر رعایت شده است.»

فهرست‌برداری از اسناد کهن

عمادالدین شیخ الحکامی، سخنران بعدی این سمینار، برای شناسایی و فهرست‌برداری اسناد کهن متعلق به سازمان اوقاف فرمی را تهیه کرده است که به نظر ایشان می‌تواند در مورد اسناد دیگر نیز با اندکی تغییر مورد استفاده قرار گیرد. در این فرم اطلاعات مفید و مختصری از اسناد درج می‌شود که برای طبقه‌بندی و شناسایی و دسترسی آسان به اطلاعات آنها مفید است. وی می‌گوید: «در این کار فقط در مورد متن اسناد کار شده و به جنبه‌های سندشناسی آن توجه نشده است. و این نکته را هم باید متذکر شوم که اسناد سازمان اوقاف چون که بار مالی دارد، بازار جعل آن نیز داغ است.

فرم بر اساس محتوای سند تهیه شده است. قسمت اول آن یا به عبارت دیگر فرم اول در مورد همه اسناد صدق می‌کند. و فرم دوم بر مبنای متن سند تفاوت می‌کند و فرم پیشنهادی بنده در قسمت دوم بر اساس متن اسناد سازمان اوقاف است. انواع اسناد در سازمان اوقاف اکثراً عبارتند از: وصیت‌نامه، نذرنامه، استظهارنامه، اجاره‌نامه، رای دادگاه، استفتاء، هیبه‌نامه، نکاح‌نامه، اظهارنامه، شجره‌نامه و... و قسمت دوم فرم در مورد نحوه تنظیم سند و در مورد رونوشت‌ها که آیا وزارتی است یا سنتی، یا رونوشت از اصل است یا رونوشت از رونوشت. و در قسمت بعدی سعی شده است محل نگهداری سند درج شود - منظور اصل سند است -

قطع و اندازه سند: بزرگترین قطع سند در بقعه شیخ صفی‌الدین ۷۵ سانتی‌متر است.

ابتدای سند: وقت‌نامه‌ها معمولاً با خطبه شروع می‌شوند که منظور، ابتدای سند بعد از خطبه عربی است.

زبان سند: که به زبان‌های فارسی، ترکی، ارمنی و... هستند. نوع خط.

نوع کاغذ: در این خصوص ملاک مشخص برای اسم‌گذاری‌های کاغذهای قدیمی نداریم و فقط به ذکر نام و نوع کاغذ در متن سند اکتفا می‌شود.

تعادل سجالات: مهرها و انواع آن.

خصایص استثنایی سند.

نام تنظیم‌کننده: کاتب سند و کاتب رونوشت.

قسمت دوم به محتوای سند مربوط است که این فرم خاص وقف‌نامه‌هاست:

- مصارف موقوفه: مثل بزرگداشت ایام - عزاداری و...

- نام مشهور موقوفات و نام واقف.

- اشیاء موقوفه: که مثلاً می‌تواند آب، آتشکده، پرورشگاه، پل، تیمچه، خانقاه، خانه، درخت، دکه، سهام وقفی، قریه، فرش، کبوترخانه، مسجد، کتاب و... باشد.

- هزینه‌هایی که برای ترمیم و نگهداری اماکن صورت گرفته است.

نوع کمک‌ها: فرهنگی، قاری، مداح، روضه‌خوان، ذاکر، ایتم، خوابگاه و...

- قید زمان و مکان موقوفه و مسایل تولیت که به صورت فردی و جمعی است.

- نشانی متولی: اسامی واقفین.